

Danijela Križanec-Beganović
Etnografski muzej, Zagreb
danijelakrizanec@gmail.com

Danijela Križanec-Beganović
Ethnography Museum, Zagreb
danijelakrizanec@gmail.com

Narodna medicina i narodna vjerovanja u Kraljevoj Sutjesci

Pregledni rad

UDK: 615.89 (497.6 Kraljeva Sutjeska)

Rad se temelji na građi sakupljenoj na terenskom istraživanju 2008. godine u okviru projekta "Etnološko-folklorističke karakteristike Kraljeve Sutjeske i okoline" Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Njime se nastoji dopuniti do danas objavljena građa s područja narodne medicine i narodnih vjerovanja te se pokušava utvrditi kakav je danas stav prema metodama kojima se služi narodna medicina.

Ključne riječi: narodna medicina, narodna vjerovanja, racionalno liječenje, iracionalno liječenje, vjerovanje u moru, vile, vještice, uroke.

Uvod

Pojam *narodna medicina* vrlo je širok. Kada se njime koristimo u svakodnevnom govoru najčešće podrazumijeva one načine liječenja kojima su nas liječile naše bake i na koji su one bile liječene. (Bukovčan Žufika 2002/2003)

Istraživanje narodne medicine je, kako u okviru bosanskohercegovačke etnologije, tako i na širem području, u najvećoj mjeri do unazad posljednjih deset godina bilo u fazi deskripcije. Posljednjih desetak godina su se ovom temom s aspekta etnologije i kulturne antropologije sustavnije počele baviti Mirjana Randić i Aida Brenko iz Etnografskog muzeja u Zagrebu te Tanja Bukovčan sa Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U radovima ovih autorica vidljiv je značajan pomak ka suvremenijem pristupu istraživanja ove teme.

Prvi radovi koji donose građu s područja narodne medicine u Bosni i Hercegovini su s prijelaza 19. u 20. st. i objavljavani su uglavnom u *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*

Folk medicine and folk beliefs in Kraljeva Sutjeska

Review article

UDC: 615.89 (497.6 Kraljeva Sutjeska)

The paper is based on the material gathered during field research in 2008 as part of the project entitled Ethnological Folklore Studies of Kraljeva Sutjeska and Environs conducted by the National Museum of Bosnia and Herzegovina. It seeks to supplement the material already gathered on folk medicine and folk beliefs and to determine the present-day view of the methods used in folk medicine.

Key words: folk medicine, folk beliefs, rational healing, irrational healing, belief in incubi, fairies, witches, the evil eye

Introduction

The term *folk medicine* is a very broad one. In everyday discourse, it usually means the healing methods used by our grandmothers, by which cures were effected. (Bukovčan Žufika 2002/2003)

Until the past ten years, the study of folk medicine, whether in the context of ethnology in Bosnia and Herzegovina or in the wider region, was largely at the descriptive stage. Of late, however, the subject has been systematically studied from the perspective of ethnology and cultural anthropology by Mirjana Randić and Aida Brenko of the Ethnography Museum in Zagreb and Tanja Bukovčan of the Department of Ethnology and Cultural Anthropology at the Faculty of the Humanities of Zagreb University. Their papers reveal a significant advance towards a more contemporary approach to the study of this subject.

The first papers providing material on folk medicine in Bosnia and Herzegovina date from the turn of the 19th to the 20th century, and were published for the most part in the *Glasnik Zemaljskog muzeja*

(GZM BiH) i *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* (ZbNŽO).

Tako su krajem 19. i u prvom desetljeću 20. st. u GZM BiH objavljivali Ćiro Truhelka (1889), Leopold Glück (1889; 1890; 1892), Ivan Zovko (1890), Emilijan Lilek (1893), Sadik Ugljen (1893), H. Fazlagić (1894; 1895), Ivan Klarić (1896; 1899), Luka Grdić-Bjelokosić (1896), Muhamed Fejzi-beg Kulinović (1898), Toma A. Bratić (1903; 1908), Karlo Steiner (1903), Mojo Medić (1904) i Tomo Dragičević (1909).

Dio radova objavljenih u ZbNŽO potpisuju Ivan Zovko (1896), Tomo Dragičević (1896), Franjo Murgić (1903), Mijo Žuljić (1906), Mojo Medić (1909; 1910; 1913) i Anđelo Nuić (1916).

Ovi radovi donose građu sakupljenu na terenu, opisuju narodnu medicinu u vidu popisa bolesti i lijekova poznatih stanovništvu određenog područja, odnosno sredstava koja se koriste za određene bolesti ili povrede te popisa metoda liječenja. Radovi su isključivo deskriptivnog karaktera.

Milenko S. Filipović u opsežnom radu *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji* iz 1949. godine, na samom kraju rada u poglavlju *Narodna znanja*, donosi i kraće priloge pod nazivom *Poznavanje i lečenje bolesti kod ljudi* i *Lečenje bolesti stoke*. Ono što je zanimljivo jest da on odmah na početku odlomka progovara i o tome kako se postupalo u slučajevima bolesti, odnosno od koga se tražila pomoć te o samim praktičarima narodne medicine. Zanimljivo je, kako navodi, da se ranije pomoć tražila prvo od *vračara* ili *gata-tara*, potom se išlo svećeniku da čita molitve, a tek ukoliko to ne bi pomoglo išlo bi se liječniku, ako ga je bilo u blizini. Smatralo se kao da je odlazak liječniku ili u bolnicu nešto strašno što se poduzimalo samo u slučaju *neizlječivih* bolesti. Već 1940-ih je taj redoslijed obrnut i tek u slučaju kada su metode službene medicine iscrpljene, obraćaju se narodnim liječnicima. (Filipović 1949: 296)

Tematikom narodne medicine u Bosni i Hercegovini od sredine 1960-ih godina do 1980-ih se najsustavnije bavila Radmila Fabijanić tijekom svojeg rada u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, u sklopu širih istraživačkih projekata Odjeljenja za etnologiju. Tek s pojavom njenih radova javlja se suvremeni analitički pristup u pogledu proučavanja narodne medicine. Autorica počinje

Bosne i Hercegovine (GZM BiH) and *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* (ZbNŽO). In the late 19th century and the first decade of the 20th, papers were published in the GZM BiH by Ćiro Truhelka (1889), Leopold Glück (1889; 1890; 1892), Ivan Zovko (1890), Emilijan Lilek (1893), Sadik Ugljen (1893), H. Fazlagić (1894; 1895), Ivan Klarić (1896; 1899), Luka Grdić-Bjelokosić (1896), Muhamed Fejzi-beg Kulinović (1898), Toma A. Bratić (1903; 1908), Karlo Steiner (1903), Mojo Medić (1904) and Tomo Dragičević (1909). Some of the papers published in the ZbNŽO were by Ivan Zovko (1896), Tomo Dragičević (1896), Franjo Murgić (1903), Mijo Žuljić (1906), Mojo Medić (1909; 1910; 1913) and Anđelo Nuić (1916).

These papers present the material collected in the field, and describe folk medicine in the form of lists of the diseases and remedies known to the people of a given area and the means used for certain diseases or injuries, and an account of healing methods. The papers were purely descriptive in nature.

In his comprehensive work of 1949, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, Milenko S. Filipović included a brief appendix at the end of a chapter on folk knowledge giving an account of the knowledge and treatment of diseases among humans and the treatment of the diseases of farm animals. Interestingly, he begins with an account of what people did in case of illness and whom they turned to for help, and discussed the practitioners of folk medicine themselves. Earlier, he says, people would first seek the help of a *vračar* [medicine man, shaman] or a fortune-teller, then go to a priest to recite prayers, and only if this did not help would they go to the doctor, if there was one nearby. Going to a doctor or to hospital was regarded as something terrible, to be resorted to only in the case of incurable diseases. By the 1940s this sequence had been reversed, and it was only when the methods of orthodox medicine had been exhausted that people would turn to folk healers. (Filipović 1949: 296)

From the mid 1960s to the 1980s the study of folk medicine in Bosnia and Herzegovina was most systematically studied by Radmila Fabijanić during her time at the National Museum of Bosnia and Herzegovina, as part of wider research projects by the Ethnology Department. Only with the

obraćati veću pažnju zdravstvenim prilikama općenito i odnosu ljudi prema *službenoj* i *narodnoj* medicini u okviru vremenskih i regionalnih osobitosti. R. Fabijanić također piše i o *narodnim ljekarima*, tj. osobama koje posjeduju posebna znanja o liječenju, bilo općenito, bilo određenih bolesti ili vrsta povreda. Bavi se i *ljekarušama*, zbirkama pisanih recepata i uputa za liječenje ljudi i životinja koje se često čuvaju u samostanima jer su njihovi autori najčešće bili svećenici.

publication of her papers did a more up-to-date analytical approach to the study of folk medicine make an appearance. She began by focusing more closely on health issues in general and people's attitudes towards orthodox and folk medicine in the context of specific temporal and regional circumstances. She also wrote about *ljekaruša*, books containing recipes and instructions for the treatment of humans and animals, often kept in monasteries, as their authors were usually priests.

Metode i cilj istraživanja

Boravak i terensko istraživanje provedeno je u razdoblju od svibnja do rujna 2008. godine u okviru projekta *Etnološko-folklorističke karakteristike Kraljeve Sutjeske i okoline* Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. U radu su korišteni podaci prikupljeni tijekom navedenog terenskog istraživanja.

Cilj istraživanja je bio prikupiti podatke o sredstvima i metodama kojima se liječilo u Kraljevoj Sutjesci nekada te što je od tih metoda sačuvano u praksi do danas. Sakupljeni podaci su uspoređeni s relevantnom etnološkom građom u nakani da se dopune i da se identificiraju promjene koje su se dogodile kroz određeni vremenski period.

Pri radu na terenu korištene su različite metode sakupljanja podataka kao što je metoda otvorenog intervjua, participiranja u svakodnevnom životu i aktivnostima stanovnika te promatranje svakodnevnih aktivnosti.

Priprema za rad na terenu sastojala se iz sastavljanja upitnice kao pomoćnog sredstva pri intervjuiranju kazivača i prikupljanja dostupne literature s područja Bosne i Hercegovine i okolnih zemalja. Pri izradi upitnice koristila sam se standardnim obrascima Etnološkog društva Jugoslavije (Komisija za etnološki atlas, Centar za pripremu atlasa, Filozofski fakultet, Etnološki zavod, Zagreb) i *Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića. U radu s kazivačima upitnica je korištena samo kao podsjetnik i pomoć ispitivaču, kako bi se tijekom razgovora u jednom trenu vratio na željenu temu.

Daljnja priprema za rad na terenu sastojala se i iz iščitavanja radova na tu temu na drugim lokalitetima u Bosni i Hercegovini, a u sklopu pripremnih

Methods and aim of the research

The field study was conducted from May to September 2008 as part of the project *Ethnological folklore studies of Kraljeva Sutjeska and environs* conducted by the National Museum of Bosnia and Herzegovina. This paper uses the data collected during this field work.

The aim of the research was to gather information on the healing means and methods used in Kraljeva Sutjeska in the past and the extent to which these methods have survived in practice. The data were compared with relevant ethnological material with a view to supplementing them and identifying the changes that have taken place over a given period.

Various methods were used to gather information in the field by participant observation, including informal interviews, direct observation, and participation in the daily life of the group.

Preparations for the field research consisted of designing a questionnaire as an interview tool and gathering the available literature from Bosnia and Herzegovina and its neighbouring countries. The standard templates of the Ethnology Society of Yugoslavia were used to design the questionnaire (the Ethnology Atlas Committee, the Atlas Preparation Centre, the Faculty of the Humanities, the Ethnology Institute in Zagreb) and Antun Radić's *Osnov za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. The questionnaire was used in the field only as a reminder for the interviewer, to help return the discussion to the subject.

Further preparations for the field research consisted of reading papers on the subject relating to other places in Bosnia and Herzegovina. This included acquiring about thirty issues of

radnji prikupljeno je i tridesetak brojeva časopisa "Kraljeva Sutjeska" koji donosi aktualnosti iz svakodnevnog života stanovnika ovog područja. Među njima su i članci Vjekoslave Tomić koji opisuju običaje ovog kraja koji se danas više ne prakticiraju, te djela Milenka S. Filipovića *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji* koja se odnose na šire područje Kraljeve Sutjeske.

Većina razgovora obavljena je s kazivačima iz Kraljeve Sutjeske (trideset i dva kazivača), dok sam u manjem obimu razgovarala i s kazivačima iz okolnih sela (pet kazivača) u dobi između četrdeset i sedam i osamdeset i osam godina. U daljnjem istraživanju potrebno je obuhvatiti stanovništvo okolnih sela koja su bila, ili su još uvijek orijentirana na samu Kraljevu Sutjesku, kao kulturni i privredni centar.

Svrha istraživanja bilo je rekognosciranje terena, a pri radu s kazivačima obuhvaćeno je stanovništvo bez obzira na etničku ili religijsku opredjeljenost, što znači i Hrvati i Bošnjaci. Pokazalo se kako su razlike u metodama narodne medicine kojima se služe Hrvati i Bošnjaci male. Uglavnom su prisutne u metodama liječenja na vjerskim temeljima koje su vezane uz određenu vjeru i koje spadaju u tzv. *iracionalne metode* liječenja.

Valja istaknuti gradski karakter i urbane kulturne elemente prisutne u svakodnevnom životu stanovništva Kraljeve Sutjeske, čime i oni sami sebe rado odvajaju od ruralnog stanovništva okolnih sela. Iako je ovaj *gradski način života* i danas važan element njihovog identiteta, on se ipak više temelji na povijesnim sjećanjima vezanim za nekadašnji način života nego na današnjoj stvarnoj situaciji.

Kraljeva Sutjeska

Kraljeva Sutjeska nalazi se na području srednje Bosne i smještena je 12 km sjeverno od Kaknja. Naselje se nalazi u kotlini koju je formirala rječica Trstionica pa se vjeruje da je po tome i mjesto dobilo ime Sutjeska, iako se u nekim povijesnim dokumentima spominje oblik *Sudinska*. Zajedno s tvrđavom Bobovac bila je sjedište dvaju bosanskih kraljeva – Tomaša i Tvrtka Kotromanića. Pisani izvori iz 14. stoljeća kazuju kako je Kraljeva Sutjeska već tada bila naselje varoškog tipa, s trgovištem, koje se formiralo uz kraljevski Bobovac. Iako je mjesto imalo trgovište nikada se nije nametnulo kao trgovački već kao kulturni centar. U

the periodical *Kraljeva Sutjeska*, which provided information on the daily lives of the residents of the village, including articles by Vjekoslava Tomić describing customs of the area that are no longer practised. Also referred to was Milenko S. Filipović's *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, which is relevant to the wider Kraljeva Sutjeska area.

Most of the interviews were conducted in Kraljeva Sutjeska (thirty-two interviewees), with a few conducted in nearby villages (five interviewees). The interviewees ranged in age from 47 to 88. Further research should include the residents of surrounding villages that were or are still focused on Kraljeva Sutjeska itself as a cultural and economic centre.

The aim of the research was reconnaissance. The research was not restricted by ethnic or religious affiliation, but included both Croats and Bosniacs. This revealed that there were few differences in the folk medicine methods used by both groups. Such differences as were identified were mainly of a religious nature, associated with a specific religion, and thus constitute irrational healing methods.

It is worth noting the urban nature of daily life in Kraljeva Sutjeska and the presence of urban cultural elements, in which it differs from that of the rural inhabitants of the surrounding villages. Though this urban lifestyle is still an important aspect of their identity, it is based more on historical memories relating to a former way of life than to the actual state of affairs today.

Kraljeva Sutjeska

Kraljeva Sutjeska is in central Bosnia, 12 km north of Kakanj, in a valley formed by the little River Trstionica. This is believed to be the origin of the name Sutjeska, though the form *Sudinska* appears in some historical documents. Along with Bobovac Castle, it was the seat of two of Bosnia's kings – Tomaš and Tvrtko Kotromanić. Fourteenth-century written sources record that Kraljeva Sutjeska was already a township with a market, which had taken shape near royal Bobovac. Though it had a market, it was always a cultural rather than a trade centre. Early documents claim that its original name was *Curia bani* – Ban's Court – for until

starijim dokumentima navodi se prvotno ime mjesta na latinskom *Curia bani* – Banski dvor – jer su do krunidbe kralja Tvrtka 1377. godine bosanskom državom vladali banovi. Kasnije se ovo ime u povišnim dokumentima mijenja u *Curia regis*. Izvori navode kako je u doba vladavine Austro-Ugarske mjestu nadjenuto ime Kraljeva Sutjeska.

Danas je Kraljeva Sutjeska najpoznatija po franjevačkom samostanu. Ne zna se točna godina osnivanja samostana, ali se vjerojatno radi o prvoj polovici 14. stoljeća. Prvi pisani trag javlja se u popisu Bartola Pisanskog iz 1385. godine. Samostan je u više navrata stradavao, ali je svaki put ponovo izgrađen. Sadašnji izgled samostan je dobio u radovima vršenim između 1888. i 1890. godine.

Kraljeva Sutjeska je mjesto sa većinskim hrvatskim stanovništvom,¹ uz manji postotak Bošnjaka. Kraljevu Sutjesku je posljednjih dvadeset godina snažno obilježilo raseljavanje stanovništva koje se događa kao posljedica ratnih zbivanja od 1992. do 1995. godine. Posljedica je drastični pad broja stanovnika jer se velik broj raseljenih osoba nije vratio.

Oni koji su se u periodu izbjeglištva zaposlili nisu se vraćali jer je bila mala mogućnost da će naći posao u starome kraju. Dio stanovnika koji se vratio u Kraljevu Sutjesku nakon smirivanja ratnih sukoba uglavnom je starije životne dobi i više ne spada u skupinu radno aktivnog stanovništva. Po povratku su obnovili kuće i imanja. Određeni broj stanovnika koji se vratio u Kraljevu Sutjesku nije mogao naći posao te se odselio u potrazi za zaposlenjem. Mlada populacija koja se zatekla odrastajući izvan Kraljeve Sutjeske bolje se integrirala u nove sredine te se ne planira vratiti. Stariji zaključuju kako bi se i mladi vjerojatno vratili u većem broju kada bi bilo mogućnosti zapošljavanja i rješavanja egzistencijalnih pitanja na zadovoljavajući način te kada bi infrastrukturni uvjeti bili bolji.

¹ Prema službenim popisima stanovništva iz 1971., 1981. i službeno nikad prihvaćenim posljednjim popisom stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1991. godine, postotak Hrvata u udjelu stanovništva u Kraljevoj Sutjesci je prilično ujednačen (između 84,5% i 88,32 %), te oni čine većinsko stanovništvo. Kako od 1991. godine nije bilo popisa stanovništva, o broju stanovnika okvirno se može saznati jedino iz podatka o broju župljana kojima raspolaže župa Kraljeva Sutjeska. Iz ovih podataka nisu vidljive promjene u sastavu stanovništva, ne obuhvaćaju kompletno stanovništvo, ali svakako ukazuju na velik pad u broju stanovnika u odnosu na prijeratni period. Objavljeni župni podaci o broju župljana pak nisu ujednačeni, ali iz njih je vidljivo da se vratilo samo između 15% – 20% stanovništva.

Tvrtko's coronation in 1377 Bosnia was ruled by bans. Later historical documents thus use the form *Curia regis*. Sources record that the village was named Kraljeva Sutjeska during the Austro-Hungarian period.

Kraljeva Sutjeska's fame now derives from its Franciscan monastery. It is not known exactly when the monastery was founded, but it was probably in the first half of the 14th century. The earliest written reference to it is by Bartolomeo da Pisa, in 1385. The monastery was destroyed several times, but always rebuilt. Its current appearance dates from the works carried out between 1888 and 1890.

The majority population of the village is Croat,¹ with a small percentage of Bosniacs. Many people have emigrated over the past twenty years as a result of the 1992-1995 war, resulting in a steep decline in the number of residents, as most of those who left have not returned.

Those who found employment while living as refugees have not returned, because there are few opportunities for finding work in their old home. Those who have returned to Kraljeva Sutjeska since the war are mainly older people past working age, who have repaired their houses and brought their land back into cultivation since returning. Some returnees were unable to find work, and have moved away again in search of employment. Younger people who grew up elsewhere integrated into their new environment more successfully, and do not plan to return. Older people believe that more young people would probably return if there were job opportunities and the possibility of decent living standards, and if infrastructural conditions were better.

¹ According to the population censuses of 1971, 1981 and 1991 in Bosnia and Herzegovina, the last of which has never been officially recognized, the percentage of Croats in Kraljeva Sutjeska was more or less constant, ranging from 84.5% to 88.32%, making them a clear majority. Since there has been no census since 1991, rough estimates only of the population can be obtained from the data held by Kraljeva Sutjeska parish. These data do not reveal changes to the composition of the population, nor do they cover the whole population, but they do reveal the steep decline in the number of residents compared with the pre-war period. The published parish data on the number of parishioners have not been unified, but reveal that only 15 to 20% of residents have returned.

Narodna medicina i vjerovanja

Na osnovu pregleda sakupljene građe s područja narodne medicine i narodnih vjerovanja moguće je dati samo opće karakteristike narodne medicine i narodnih vjerovanja u Kraljevoj Sutjesci. U radu su većinom navedeni oni podaci koji su potvrđeni kod više kazivača ili su šire poznati. Daljnjim bi se terenskim radom svakako sakupilo više podataka o metodama kojima se služi narodna medicina i tko su bili njeni praktičari nekada, a tko su oni danas.

Kada govorimo o narodnoj medicini u okviru etnologije, govorimo o dijelu narodne kulture. *Narodna kultura* općenito se smatrala usmenom i suprotnom *elitnoj kulturi* koja je u doba formiranja ideje o ove dvije kulture bila manjinska. Iz elite kulture se polazilo u zahvat bilježenja narodne kulture. Iako su te dvije kulture u neku ruku bile suprotstavljene, ipak je bitno da su jedna na drugu utjecale svojim saznanjima, metodama i sredstvima liječenja. (Brenko et al., 2002: 13)

Iz brojnih su narodnih poslovice (kao što su: “Zdrav čovjek ima tisuću želja, a bolestan samo jednu”, “Zdravlje je najveće bogatstvo” i sl.) jasno vidljivi stavovi prema bolesti i zdravlju, odnosno kako je biti zdrav bio najvažniji preduvjet za sretan i uspješan život.

Tijekom intervjua postalo je uočljivo kako je percepcija neslužbene medicine različita kod različitih dobni skupina stanovništva. Rođeni i školovani u periodu prije Drugog svjetskog rata, kada je liječnik opće prakse tek jednom tjedno dolazio u Kraljevu Sutjesku, imaju pozitivan stav prema neslužbenoj medicini i narodnim lijekovima pošto su najčešće ovisili o njoj. Školovani u periodu iza Drugog svjetskog rata imaju izraženiji negativan stav prema metodama liječenja narodne medicine što je uglavnom posljedica službenog stava države koji se prenosio kroz obrazovni sustav. Izrazito pozitivan stav prema većini tradicionalnih namirnica i biljka koje se koriste za liječenje javlja se ponovo kod generacije mlađih kazivača, koji se kroz suvremeno obrazovanje i medije upoznaju s vrijednošću biljaka i domaćih proizvoda. Rado se služe starim prokušanim receptima narodne medicine, ali u kombinaciji sa lijekovima propisanim od strane liječnika. Unatoč uočenoj sklonosti ka narodnim lijekovima ističu kao bitnu činjenicu da je nekada, bez današnjih farmakoloških proizvoda, smrtnost

Folk medicine and folk beliefs

The material gathered is sufficient only to describe the general features of folk medicine and folk beliefs in Kraljeva Sutjeska. The paper cites mainly details that were confirmed by several interviewees or are widely known. Further field research would undoubtedly provide more information on the methods used in folk medicine and who its practitioners were now and in the past.

To speak of folk medicine in the context of ethnology is to speak of one aspect of folk culture. Folk culture is generally regarded as oral, and the opposite of elite culture which, at the time the idea of these two cultures was introduced, was a minority culture. Elite culture was the starting-point for the recording of folk culture. Though these two cultures were to some extent opposites, each influenced the other with their knowledge, methods and means of healing. (Brenko et al., 2002: 13)

People's attitude towards sickness and health is clear from the many folk sayings such as “A healthy man has a thousand wishes, a sick man only one,” or “Health is one's greatest wealth.” In other words, being healthy is the most important requirement for a happy and successful life.

It became clear from the interviews that the perception of alternative medicine differs among people of different age groups. Those born and educated before World War II, when a general practitioner came to Kraljeva Sutjeska just once a week, had a positive view of alternative medicine and folk remedies, since they largely relied on them. Those educated after World War II had a rather negative view of the methods of folk medicine, chiefly as a result of the official view of the state, which was passed on to them via the education system. A markedly positive view of most of the traditional products and plants used in healing reappeared among the younger generation, who have learned from modern education and the media about the value of plants and local products. They are happy to use tried and true folk remedies, but in combination with the medicines prescribed by a doctor. Despite this favourable view of folk remedies, they also stressed that in the old days, before

u slučaju bolesti bila velika (posebno kod roditelja, novorođenčadi i male djece), kako su bile česte epidemije kuge i tifusa te kako je životni vijek stanovništva bio kraći. Danas se narodni lijekovi prihvaćaju najčešće kao dopuna lijekovima koje propisuje službena medicina, ili kao preventivna sredstva.

Metode kojima se služi narodna medicina za-bilježene u Kraljevoj Sutjesci mogu se podijeliti u *racionalne* i *iracionalne*, te na kombinaciju ovih dvaju, odnosno na metode koje sadrže racionalne i iracionalne elemente.

U prvu grupu spadaju metode liječenja pomoću bilja i drugih domaćih proizvoda biljnog, životinjskog i ljudskog porijekla, dok u drugu spadaju

modern pharmaceutical products, the mortality level from disease was high, particularly among women in childbirth, new-born babies and small children, that there were frequent epidemics of plague and typhoid fever, and that average life expectancy was short. Folk remedies are now mainly used to complement the medicines prescribed by orthodox medicine, or as preventive remedies.

The methods used in folk medicine recorded in Kraljeva Sutjeska may be classed as rational and irrational, with some methods including both rational and irrational elements.

The first group consists of healing using plants and other local products of plant, animal or human origin, while the second consists of healing by magic and other such procedures, prayer and vows.

The people of Sutjeska were familiar with methods of healing with plants and local products,

Majčina dušica (*Thymus serpyllum* L.), 2008. g.

Fotografija: D. Križanec-Beganović

Thyme (*Thymus serpyllum* L.), 2008

Photograph by D. Križanec-Beganović

Ljekovite tinkture Jelke Jurjević, 2008. g.

Fotografija: D. Križanec-Beganović

Jelka Jurjević's healing tinctures, 2008

Photograph by D. Križanec-Beganović

Imela (*Viscum album* L. i
Viscum laxum Boiss), 2008. g.

Fotografija: D. Križanec-Beganović

Mistletoe (*Viscum album* L.
and *Viscum laxum* Boiss), 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

metode liječenja *bajanjima* i drugim magijskim postupcima, molitvama i zavjetovanjima.

Metode liječenja pomoću bilja i domaćih proizvoda Sutješćanima su dobro znane, no tek pojedinci imaju šire znanje o različitim metodama, biljkama i namirnicama koje se koriste za određene bolesti i povrede. Njihovo znanje prenošeno je s generacije na generaciju, sakupljeno vlastitim iskustvom tijekom života i susretima s određenim zdravstvenim problemima u bližoj ili široj okolini. Kazivačima nije poznato da se danas tko bavi liječenjem tradicionalnim metodama u širem obimu.

U skupinu općepoznatih bolesti i načina liječenja spadaju: metode skidanja povišene tjelesne

but only a few individuals had broader knowledge of the different methods, plants and products used for specific illnesses or injuries. Their knowledge is handed down from generation to generation, and acquired from their own experience over the years and their encounters with various health problems in their immediate environment or beyond. They did not know whether anyone is now using traditional healing methods to any great extent.

Widely known ailments and methods of treating them include methods to reduce high temperature caused by various infections, methods of cleansing and bandaging minor injuries and setting

*Kućna apoteka. 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović*

A home pharmacy. 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

*Pčelar Ilija Jurjević iz Kraljeve Sutjeske, 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović*

Beekeeper Ilija Jurjević from Kraljeva Sutjeska, 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

*Košnice Ilije Jurjevića iz Kraljeve Sutjeske, 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović*

Ilija Jurjević's beehives in Kraljeva Sutjeska, 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

*Propolis.
Fotografija: D. Križanec-Beganović*

Propolis.
Photograph by D. Križanec-Beganović

Med u saću.
Fotografija: D. Križanec-Beganović
Honey in the comb.
Photograph by D. Križanec-Beganović

Neven (*Calendula officinalis* L.)
za izradu melema, 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović
Marigold (*Calendula officinalis* L.)
for making balm, 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

temperature uzrokovane raznim upalnim procesima, metode čišćenja i povijanja manjih rana i namještanja slomljenih kostiju, liječenja glavobolje, slabokrvnosti i kardiovaskularnih bolesti, bubrežnih problema, želučanih i drugih probavnih smetnji, problema s očima i zubima, te kožnih bolesti.

Kožne bolesti liječile su se melemima od svinjske masti (ponekad se koristi maslinovo ulje), ljekovitih trava i smola crnogoričnog drveća i drugih sastojaka.

Lomove kostiju i uganuća zglobova, kod ljudi a i kod domaćih životinja, liječili su ljudi koji su

Vijenac češnjaka
(*Allium sativum* L.), 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović
A garlic chain
(*Allium sativum* L.), 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

broken bones, and treating headaches, poor circulation and cardiovascular disease, kidney problems, stomach and other digestive problems, problems with the eyes and teeth, and skin diseases.

Skin diseases are treated with a *melem* [balm] of lard (or sometimes olive oil), medicinal herbs and conifer resin, and other ingredients.

Broken bones and sprains, in the case of both humans and domestic animals, are treated by people who know how to set bones. There used to be such people in Kraljeva Sutjeska itself, but people would also go to others in nearby villages or towns. The methods used to treat fractures were very similar. After setting the bone it would be held in place with splints, sometimes after binding the limb in comfrey (*Symphytum officinale* L.) softened in milk or egg-white, or applying lard with pounded cabbage leaves.

Contusions were treated by bandaging with freshly-removed lamb or rabbit skin, though other, lesser-known methods were also recorded, such as applying turf soaked in home-made cider vinegar or a compress of rakia to the bruise.

People tried to ease toothache by placing various substances on the aching tooth or in the cavity in the tooth – baking powder, the tobacco from a cigarette butt, tomato or rakia. If the toothache was severe, the tooth would be pulled. This was carried out by blacksmiths until after World War II, for then as now there was no dentist in Kraljeva

Rosopas, rusa trava (*Chelidonium majus* L.), 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Greater celandine (*Chelidonium majus* L.), 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

Šipak – divlja ruža (*Rosa canina* L.), 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Dog-rose hips (*Rosa canina* L.), 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

znali namještat kosti. Takvih pojedinaca nekada je bilo i u samoj Kraljevoj Sutjesci, ali se do nekih išlo i u okolna sela i gradove. Načini liječenja lomova prilično su ujednačeni. Kost se nakon namještanja učvršćivala daščicama, a poneki bi prije daščica omotali ud gavezom (*Symphytum officinale* L.) omekšanim u mlijeku ili bjelancu jajeta ili namazali svinjskom mašću i povili istučenim listom slatkog kupusa.

Uboji² su se liječili tako da se natučeno mjesto omota svježe oderanom janjećom ili zečjom kožom, uz koju su zabilježene i manje poznate metode pri kojima se na uboj stavlja bio zemlje dobro natopljen domaćim jabučnim octom ili oblog od rakije.

Stavljanjem raznih proizvoda na bolan zub ili u rupu u zubu ljudi su si nastojali pomoći pri zubobolji. U ovu svrhu koristili su prašak za pecivo, duhan iz opuška, rajčicu i rakiju. Ako bi zub jako bolio, vadio se. Vadili su ih kovači sve do iza Drugog svjetskog rata jer, kao ni danas, u Kraljevoj Sutjesci nije bilo zubara. Zabilježeno je vjerovanje kako je uzrok kvara zuba crv koji živi u zubu (zabilježen izraz da se zub *ucrvao*).

Bolesti oka su se liječile oblozima od kamilice (upala oka), oblozima od vlastite, noćne mokraće (bione³ na očima), mlijekom dojilje (*trun u oku*, upala oka i sljepoća), a slabovidnost se ponekad pokušavala izliječiti oblozima od soka ili čajeva pojedinih biljaka.

² Kontuzije nastale od udaraca.

³ Cataracta.

Sutjeska. The belief was recorded that the cause of tooth decay was a worm living in the tooth (the expression was that the tooth was “wormed”).

Eye diseases were treated with camomile compresses in the case of inflammation, compresses of one's one night-time urine for cataracts, and milk from a nursing mother for foreign bodies in the eye, eye infections and blindness. Attempts were sometimes made to remedy poor sight with compresses of the juice or tea of various plants.

Earache (otitis) was treated by drops of houseleek juice (*Sempervivum tectorum* L.), or a few drops of warm oil in the ear.

No contraceptive methods were recorded, nor were any remedies for sexually transmitted diseases, but abortifacients were recorded: lily roots (*Lilium* sp.), horehound tea (*Marrubium vulgare* L.) and oleander leaf tea (*Nerium oleander* L.). There were women who performed abortions, while some women tried to terminate an unwanted pregnancy by jumping from a tree or barn. Barren women were treated by drinking various teas, usually horehound, or by eating honey, and by the irrational method of making a vow in church.

Though no longer practised, the method is still remembered of treating various diseases by blood-letting, a mediaeval tradition. (Brenko et al., 2002: 58) Healing by this method has survived only in the application of leeches for various health problems such as varicose veins or rheumatism; other means of blood-letting have been forgotten. Animals were also treated by blood-letting, but the

Kad zaboli uho⁴ ukapali bi u njega sok biljke *čuvarkuće* (*Sempervivum tectorum* L.), ili bi ulijevali par kapi zagrijanog ulja.

Ovom prilikom nisu zabilježena sredstva za sprečavanje trudnoće, kao ni ona za liječenje spolnih bolesti, ali su zabilježena sredstva i metode za izazivanje pobačaja. U ovu svrhu koristio se korijen ljiljana (*Lilium* sp.), čaj od macine trave (*Marrubium vulgare* L.) i čaj od lišća oleandra (*Nerium oleander* L.). Bilo je žena koje su izvodile pobačaje, a neke su se žene same pokušavale riješiti ploda skakanjem s drveća ili štala. Nerotkinje su se liječile pijenjem raznih čajeva, najčešće od macine trave, konzumiranjem meda, a od iracionalnih metoda često se pribjegavalo zavjetovanju u crkvi.

Iako danas više nije prisutna u praksi, u sjećanju je dobro očuvana metoda liječenja raznih bolesti puštanjem krvi što spada u srednjovjekovnu tradiciju. (Brenko et al., 2002: 58) Liječenje ljudi ovom metodom preživjelo je do danas samo kroz korištenje pijavica za određene zdravstvene tegobe kao što su proširene vene i reuma, dok su drugi načini puštanja krvi zaboravljeni. I životinjama se puštala krv u svrhu liječenja, ali su metode drugačije. Tako kad bi se ovca *okrvila*, rezao se vršak uha koji bi se potom udario grančicom sve dok mlaz krvi ne bi počeo šikljati iz rane. Kravama bi puštali krv tako da bi im se probušila koža na trbuhu na onim mjestima gdje je najtanja i to su radili uglavnom samo veterinari.

S nametnicima (uši, stjenice i sl.) pokušavali su se boriti sapunom i vodom, živom sodom koja se kupovala u ljekarnama i otapala u vodi za pranje te petrolejem kojim su mazali ušljivu kosu. Namještaj, drveni podovi i stropovi su se parili i prali vrelom vodom protiv stjenica, dok se posteljina redovno stavljala na sunce. Ove metode ipak nisu bile u potpunosti djelotvorne, pa su se stjenice oslobodili tek nakon Drugog svjetskog rata kad su se kuće počele zaprašivati DDT-jem i kad su se na tržištu pojavili šamponi i prašci protiv ostalih nametnika.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata česte su bile epidemije trbušnog tifusa koje su širili partizani, pri čemu je smrtnost oboljelih bila velika. Pri liječenju tifusa liječili su se samo simptomi

methods differed. In the case of sheep, an ear would be cut and struck with a twig until blood spurted from the wound. Cows were bled by piercing the skin of the belly at its thinnest point, a method practised mainly by veterinary surgeons.

People tried to rid themselves of parasites (lice, bedbugs and so on) with soap and water, caustic soda purchased from the pharmacy and dissolved in the water used for washing, or paraffin oil, which was rubbed into lice-infested hair. Furniture, wooden floors and ceilings were steamed and washed in hot water to remove bedbugs, and bed linen was regularly put out in the sun to air. These methods were not entirely effective, and it was not until after World War II that bedbugs were got rid of by DDT sprays and the introduction of soaps and powders against other parasites.

During World War II there were frequent epidemics of typhoid fever spread by the Partisans, with a high mortality rate. This was because the symptoms of the disease were treated, such as high temperature and diarrhoea, but not the cause.

Along with rational healing methods, irrational methods were also recorded, based on magic or religion, or a combination of the two. Recorded treatments for mental illness included molybdomancy, hydromancy, or readings using sugar, thread or underwear. Instances were also recorded of the use of amulets with magical inscriptions to treat human and animal diseases or to ward off external dangers.

Molybdomancy, divination by observing the behaviour of molten lead, is a method of treating

Kopriva (*Urtica dioica* L.), 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Stinging nettles (*Urtica dioica* L.), 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

⁴ Otitis (uhobolja).

Priprema za topljenje olova, lipanj 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Preparing to melt lead, June 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

Čitanje iz topljenog olova, lipanj 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Molybdomancy, June 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

bolesti, kao što je visoka temperatura i dijareja, što često nije bilo dovoljno da bolesnik preživi bolest.

Osim *racionalnih* načina liječenja, zabilježeni su i *iracionalni* koji se kod zabilježenih metoda temelje na magijskim postupcima ili na vjeri, odnosno na njihovoj kombinaciji.

Tako je zabilježeno liječenje raznih psihičkih problema *salijevanjem strave*, *učenjem* na šećer, na konac, na donji veš i na vodu. Zabilježena je i primjena *zapisa* u slučaju bolesti ljudi i životinja i kao zaštita od neželjenih vanjskih utjecaja.

Salijevanje strave je metoda liječenja, najčešće psihičkih problema, koja je vrlo raširena kod muslimanskog stanovništva u cijeloj Bosni i Hercegovini, ali je koriste i katolici i pravoslavni. Postupak se sastoji od topljenja olova koje se potom baca u hladnu vodu nakon čega se iz dobivenih oblika gleda uzrok *straha* ili problema. Ove radnje popraćene su *učenjima* određenih molitvi.

Kod katolika u Kraljevoj Sutjesci se za psihičke bolesti koristi postupak škropljenja *svetom vodom*, postupak provlačenja bolesnika ispod misnih haljina⁵ nakon održane mise na Mladu nedjelju, te egzorcizam.

Šećer posvećen na Dan sv. Blaža koristio se kao lijek u slučaju gubitka vida ili bolesti očiju.

⁵ Provlačenje ispod misnih haljina se koristi za sve bolesti, a ne samo za one psihičke prirode.

Postupak *salijevanja strave*, lipanj 2008. g.
Fotografija: D. Križanec-Beganović

Molybdomancy, June 2008
Photograph by D. Križanec-Beganović

psychological problems in particular which is very widespread among the Muslim population throughout Bosnia and Herzegovina, but is also used by Catholics and Orthodox Christians. It consists of heating lead until it is molten and dropping it into cold water; the form taken as it solidifies is regarded as the cause of the problem. This is accompanied by reciting various prayers.

Among the Catholics of Kraljeva Sutjeska, mental illness is treated by sprinkling with holy water, by drawing the sufferer under liturgical vestments² after mass on Passion Sunday, and by exorcism.

² This is used for all diseases, not only psychological ones.

Zabilježena je i široka primjena *muketa marinskog* što je voštanica posvećena na Sv. Marinu. *Muke* se koristi kao pomoć pri raznim bolestima, smatra se zaštitom od uroka, pa ga žene uvijek imaju u kući ili ga nose sa sobom u torbi u svrhu zaštite.

Hodočašća i zavjetovanja su sastavni dio vjerskog života katolika. Osim zbog vjerskih osjećaja, na hodočašća se išlo i zbog teških oboljenja i neizlječivih bolesti, a zavjetovanje određenim svecima za određene bolesti najčešće je vezano uz post ili zavjetno darivanje. Zavjet se izvršava po ozdravljenju. Poznati su slučajevi čudotvornih izlječenja koja su se dogodila na hodočašćima.

Najvažnija hodočašća Sutješćana su ona u Olovo gdje se odlazi pješke na Veliku i Malu Gospu, 15. kolovoza i 8. rujna, sve dok početkom 90-tih godina 20. stoljeća dan hodočašća nije prebačen na 1. svibnja (Dan župe Kraljeva Sutjeska) i ona kipu sv. Ive u crkvi u Podmilačju gdje se odlazi 24. lipnja na Dan sv. Ivana Krstitelja. Ovo je nadalje poznato mjesto hodočašća za one koji imaju poteškoće sa vidom ili očima. Od dana ukazanja Gospe u Međugorju i ovo postaje važno hodočasničko mjesto.

Od iracionalnih postupaka za liječenje fizičkih oboljenja koji nisu utemeljeni na službenoj vjeri zabilježeni su sljedeći zanimljivi postupci:

- pijenje vode sa razmućenim psećim izmetom⁶ za liječenje tuberkuloze;
- pijenje vode sa razmućenim izmetom bijelog psa za liječenje žutice;
- zakapanje čovjeka u zemlju kada ga udari grom;
- zakapanje uda koji je ugrizla zmija u zemlju;
- liječenje kožnih oboljenja pranjem tri uzastopna utorka ostacima sapuna koji je korišten za *gasuljenje* pokojnika;
- magijski postupak s bajalicom za vraćanje mlijeka kravi;
- gledanje u oči živoj ribi za liječenje žutice;
- gledanje u rupu u zemlji u kojoj vri voda za liječenje biona na očima.

Sugar consecrated on St Blaise's Day is used to treat the loss of eyesight or eye disease.

The widespread use of wax candles dedicated to St Marina was also recorded. These were used to treat various diseases and are regarded as protection against the evil eye, so women always have some at home or carry them in their bag for protection.

Pilgrimage and making vows are an integral part of Catholic religious life. Pilgrimages are often performed not only for religious reasons, but also because of serious or incurable disease, while making vows to certain saints for certain diseases is usually associated with fasting or Lent, or with votive gifts. Cases are known of miraculous cures occurring during pilgrimages.

The most important pilgrimages for the people of Sutjeska are the pilgrimage to Olovo on the Feasts of the Assumption and the Nativity of the Virgin, on 16 August and 8 September until the date was moved to 1 May (Kraljeva Sutjeska parish day) and the pilgrimage to the statue of St John the Baptist in the church in Podmilačje, on 24 June, St John's Day. This is known far and wide as a place of pilgrimage for people who have poor vision or eye disease. Since Our Lady appeared in Međugorje this too has become a major place of pilgrimage.

The following irrational treatments of physical ailments, not based on orthodox faith, were recorded:

- drinking water into which dog faeces³ have been stirred to treat tuberculosis;
- drinking water into which the faeces of a white dog have been stirred to treat jaundice;
- burying a person in the ground after being struck by lightning;
- burying in the ground a limb that has been bitten by a snake;
- treating skin diseases by washing for three Tuesdays in succession with the scraps of soap that has been used to wash the dead;
- magic incantations to bring a cow back into milk;
- looking into the eyes of a live fish to cure jaundice;
- looking at a hole in the ground in which water is boiling to cure cataract.

⁶ U *Pregledu istorije farmacije BiH* autori navode kako npr. pseći izmet ima dobro naslućene farmakodinamične sastojke koji su učinkoviti pri liječenju određenih bolesti, što se ne odnosi ni na tuberkulozu, ni na žuticu.

³ The authors of *Pregled istorije farmacije BiH* note that dog faeces are believed to include pharmacodynamic constituents that are effective in treating certain diseases, not relating to either tuberculosis or jaundice.

Nadalje, široko rasprostranjena metoda liječenja *strune* – *kad se spane želudac* – i danas je prisutna u praksi u Kraljevoj Sutjesci. Simptomi ovog stanja su ledeni prsti, tvrd jastučić koji se može napipati u mekom tkivu šake između palca i kažiprsta, loš apetit, problemi sa probavom, te moguća opća malaksalost. Zabilježeno je više načina liječenja ovog stanja. Postupak liječenja izvodi se u više faza i ponekad ga je potrebno ponavljati nekoliko puta, sve dok se stanje ne popravi.

Struna se liječi i metodom namještanja želuca pomoću vakuuma. Za ovo je potreban *findžan* ili čaša ispod koje se zapali šibica zataknuta u kruh ili krumpir koja svojim izgaranjem proizvede vakuum, te izazove pomicanje želuca na *pravo* mjesto. Na kraju postupka trbuh se masira od prepona prema gore, a ponekad se masira i donji dio leđa u svrhu što boljeg namještanja utrobe.

Zabilježena su i dva načina liječenja *strune* koja se više ne provode, a to je pijenje *nišadora*⁷ koji se kupovao u ljekarnama, te pucanje iz vatrenog oružja na jabukovo drvo.

Zabilježeno je vjerovanje da krava izgubi mlijeko kad je netko *zarekne*, *urekne* ili *učini nešto* čime mlijeko tuđe krave *prebaci* svojoj te magijski postupak uz bajalice i uz učenje molitvi kojim se *zarečenoj* kravi vraća mlijeko.

Narodna vjerovanja

Kod stanovništva Kraljeve Sutjeske zabilježeno je vjerovanje u *moru*, *vještice*, *vile*, posebno u *uroke*, *vukodlake*, *anamona*⁸ i *šejtana*, a samim time i brojni postupci kojima se ljudi i životinje štite od ovih pojava i bića. Pojava ovih nadnaravnih bića vezuje se uz bolesti i razna loša stanja za koja se ne mogu naći racionalna objašnjenja.

Zabilježeno je vjerovanje u postojanje **kućne zmije** (zmije *pokućarke*, *pokućarice*) koja se ne smije ubiti ili tjerati, jer će kućedomaćin, rjeđe

Another widespread method of healing stomach spasms or displaced stomach is still practised in Kraljeva Sutjeska. The symptoms are icy fingers and toes, a hard lump that can be felt in the soft tissue of the hand between the thumb and index finger, poor appetite, digestive problems, and general debility. Various treatments for this have been recorded. Treatment is in several stages, and sometimes has to be repeated several times until the patient's condition improves.

Vacuum treatment is also used in cases of displaced stomach. A match stuck into a piece of bread or a potato is lit under a coffee cup or glass to heat it and create a vacuum, which is intended restore the stomach to its proper place. Afterwards the belly is massaged from the crotch upwards, and the lower back is also sometimes massaged to help restore the organs to their proper place.

Two ways of treating displaced stomach that are no longer practised are drinking *nišador*⁴ purchased from the pharmacy, or firing a bullet at an apple tree.

The belief has been recorded that cows go out of milk when someone vows or does something to transfer the milk from someone else's cow to their own, as has a magic spell accompanied by prayers to bring the milk back to the affected cow.

Folk beliefs

Beliefs recorded among the people of Kraljeva Sutjeska include belief in incubi, witches, fairies, the evil eye, werewolves, *anamons*⁵ and shaitans or devils, and in a range of ways that people and animals can be protected against these beings and phenomena. These supernatural beings are associated with diseases and various ailments for which no rational explanation can be found.

Belief in house snakes has been recorded. These are snakes that must not be killed or driven out of the house, lest the head of the house, or less often a member of the household, die (this belief was recorded among both Muslims and Catholics).

⁷ *Nišador*, amonijev klorid (NH_4Cl) je bezbojna i u vodi topljiva kristalna supstanca (sol amonijaka). Pojavljuje se u prirodi kao i mineral salmiak. (http://hr.wikipedia.org/wiki/Amonijev_klorid)

⁸ Prema kazivanju kazivača *anamon* je *nečastivi*.

⁴ *Nišador* is ammonium chloride (NH_4Cl) is a white crystalline salt highly soluble in water. It also occurs naturally, when it is known as sal ammoniac http://en.wikipedia.org/wiki/Ammonium_chloride

⁵ According to an interviewee, *anamon* is the devil, the Evil One.

netko od ukućana, umrijeti (vjerovanje zabilježeno i kod muslimana i kod katolika).

Vjerovanje u *snijet*,⁹ široko rasprostranjeno kod muslimana na području Bosne i Hercegovine (Fabijanić), zabilježeno je i kod muslimana u Kraljevoj Sutjesci. *Snijet* je neformiran plod koji rodi žena, a vjerovalo se da ako ovakav plod oživi on *leti* da svoju majku ubije udarcem u čelo.

Zabilježene su i razne vrste **gatanja i proricanja**, koje su u samoj Kraljevoj Sutjesci zastupljene kod muslimanskog dijela stanovništva, dok bi terensko istraživanje okolnih sela vjerojatno pokazalo podjednaku zastupljenost ovih vjerovanja i kod muslimana i kod katolika.

Kod muslimana je zabilježeno gatanje iz taloga kave, iz graha, karata, te brojne radnje za predviđanje sudbine (najbrojnije su vezane za Jurjevo i večer uoči Jurjeva).

Kod katolika je pak zabilježena metoda predviđanja vremenskih uvjeta za narednu godinu (*Lucijini dani* – dvanaest dana između Sv. Lucije i Božića) prema kojima se gleda kakav će biti svaki od dvanaest mjeseci naredne godine. Također je zabilježena praksa da se na neke *svece* ne rade određeni agrarni poslovi; na neke *svece* se prema vremenskim uvjetima predviđa uspjeh uroda, odnosno kakvi će vremenski uvjeti biti u narednom periodu od godine dana.

Od **vjerovanja vezanih uz godišnje običaje** najbrojnija su ona vezana uz Jurjevo. Vjerovanja i radnje vezani su uz večer uoči Jurjeva¹⁰ kada katolici *svetom vodom* škrope kuću, okućnicu, gospodarske objekte i cijelo imanje, te mole *Vjerovanje*, u svrhu zaštite od uroka, jer se smatra da je ovaj dan posebno pogodan za bacanje uroka i izvođenje magijskih radnji. Također, ujutro bi se prije izlaska sunca zakitili iza uha *žarom* da ih ne bi napadale *komarice*, te bi iz istog razloga majke ili bake na taj dan *ožarile* po nogama djecu dok su još u postelji.

Kod muslimana su uz Jurjevo zabilježene djevojačke gatalice vezane uz predviđanje bračnog druga, te uz izgleda za vjenčanje u narednoj godini. Dobro je poznato i umivanje

Belief in molar pregnancies,⁶ widespread among Muslims in Bosnia and Herzegovina (Fabijanić), was also recorded among the Muslims of Kraljeva Sutjeska. A molar pregnancy, known as *snijet*, is characterized by the presence of a mass in the uterus, and the belief is that if this non-viable growth comes to life, it flies at its mother, killing her with a blow to the forehead.

Various kinds of fortune-telling were recorded, particularly among the Muslims of Kraljeva Sutjeska, but field research in the surrounding villages would probably show that such practices are equally present among Muslims and Catholics. Reading coffee grounds, beans and cards are methods of telling the future recorded among Muslims, along with the performance of various actions, mainly associated with St George's Day and St George's Eve.

Among Catholics, a method of predicting the weather for the coming year was recorded. This occurs on St Lucy's days – the twelve days between St Lucy's Day and Christmas – from which the weather in each of the twelve months of the coming year is forecast. The practice of not performing certain agricultural tasks on certain saints' days was also recorded, while on others the weather on that particular day is believed to dictate the harvest or the weather over the next twelve months.

The most common beliefs associated with annual customs are those associated with St George's Day. These beliefs and actions relate to St George's Eve,⁷ when Catholics sprinkle the house, farm buildings and land with holy water, and recite the Credo, as protection from the evil eye, for St George's Day is regarded as particularly propitious for casting spells and performing magic. In the morning, before sunrise, people go out to put a nettle behind their ear to prevent mosquito attacks, and for the same reason a mother or grandmother sting their children's legs while they are still in bed.

Among Muslims, girls have been recorded on St George's Day predicting their future husband and their chances of marrying in the year to come. Another well known custom is that of washing one's face with water from beneath a mill wheel,

⁹ *Mola hydatidosa, carnos*a ili *sanguinolenta* (Fabijanić 1974:142).

¹⁰ *Juirev* je izraz koji koriste pripadnici muslimanske vjeroispovijesti za kršćanski blagdan *Jurjevo*.

⁶ *Mola hydatidosa, carnos*a or *sanguinolenta* (Fabijanić 1974:142).

⁷ The Christian festival known as *Jurjevo* (St George's Day) is called *Juirev* by Muslims.

omahom (vodom zagrabljenom ispod mlinskog kola) za ljepotu, kao i vjerovanje da *sihirbašice* na ovaj dan bacaju *sihire* na krave da im presuši mlijeko.

U Obrima je kod muslimana zabilježeno vjerovanje kako se utorkom i petkom ne smije prati rublje, kao ni za vrijeme mladog mjeseca. Kod katolika je zabilježeno vjerovanje kako je srijeda naročito dobar dan za počinjanje poslova, a posebno za sječu drva.

Zaključak

Tijekom razgovora s kazivačima u Kraljevoj Sutjesci uočena je različita percepcija metoda i sredstava tradicionalne narodne medicine kod kazivača različitih dobnih skupina. Prikupljene metode liječenja mogu se podijeliti na racionalne, iracionalne i na kombinaciju ovih dvaju, odnosno na metode koje sadrže racionalne i iracionalne elemente. Pri boravku na terenu nije zabilježeno da postoje pojedinci kojima se ljudi obraćaju u slučaju bolesti ili povrede i koji se smatraju narodnim ljekarima već se ova vrsta znanja prenosi s generacije na generaciju u okviru vlastite obitelji.

Pošto je terensko istraživanje bilo bazirano na metodama i sredstvima koja su se nekada koristila i koja su se sačuvala u praksi do danas, u daljnjem radu potrebno je posvetiti pažnju drugim aspektima proučavanja ove teme kao što su: odnos prema narodnoj medicini i njezina praksa danas, odnos prema zdravlju i bolesti općenito, prisutnost alternativnih i komplementarnih oblika medicine u suvremenoj praksi itd.

PRILOZI

U prvom prilogu navedene su biljke čija je primjena u narodnoj medicini zabilježena u Kraljevoj Sutjesci, način primjene i za koje se bolesti koriste.

Drugi prilog sadrži listu domaćih proizvoda biljnog i životinjskog porijekla koji se koriste za liječenje, način njihove primjene, te za koje se bolesti koriste.

which is said to enhance one's beauty. Another belief is that on that day magic spells are cast on cows to dry their milk.

In Obre, the belief was recorded among Muslims that no laundry should be washed on Tuesdays or Fridays or at the time of the new moon. Among Catholics, the belief was recorded that Wednesday is a particularly good day to start certain tasks, particularly cutting wood.

Conclusion

In discussion with interviewees in Kraljeva Sutjeska, it became clear that interviewees from different age groups held differing views of the methods and means used by traditional folk medicine. The methods of folk medicine recorded fell into two groups, rational and irrational, which were also found in combination. No evidence came to light during the field research that there were individuals regarded as folk healers to whom people turned in case of sickness or injury; rather, this kind of knowledge was passed down from generation to generation within the family.

Since the field research was based on the methods and means formerly used and preserved in practice to the present day, in future research the focus should be on other aspects of the subject, such as attitudes towards folk medicine and its practice today, attitudes towards health and sickness generally, and the presence of alternative and complementary forms of medicine in contemporary practice.

APPENDIXES

The first of these appendices lists the plants of which the use in folk medicine was recorded in Kraljeva Sutjeska, how they are applied, and what ailments they are used to treat. The second appendix lists domestic products of plant and animal origin used for healing, how they are applied, and what ailments they are used to treat.⁸

⁸ Translator's note: for ease of comparison, the entries are retained in their original order and are therefore not in alphabetical order in English.

*Prilog 1:***Biljke kao lijekovi**

- **Abdika/abdovina** (*Sambucus ebulus* L.) – koristila se za skidanje visoke temperature; kad svinje dobiju *crveni vjetar* masiraju se *abdi-kom* skuhanom u vodi;
- **Bazga/zobika/zova** (*Sambucus nigra* L.) – radi se sirup i čaj za kašalj; koristi se u slučaju prehlade; od drveta bazge izrađuje se žlica kojom jede čovjek koji je gušav (liječi gušavost); istučena zajedno sa stolisnikom stavljala se na čir – da *dozori*;
- **Breza** (*Betula pendula* Roth) – list se koristi za čaj za mokraćne kanale;
- **Bundeva/tikva** (*Cucurbita pepo* L.) – sjemenke tikve jedu se kao lijek za karcinom;
- **Češnjak/bijeli luk** (*Allium sativum* L.) – istuče se i pomiješa sa octom, te se time mažu noge i potom obuku vunene čarape – za skidanje temperature;
- **Čuvarkuća** (*Sempervivum tectorum* L.) – sok čuvarkuće se nakapa u uho ako boli ili ako se izgubi sluh;
- **Divizma** (*Verbascum phlomoides* L.) – stavlja se u *gas* (petrolej) čime se dobiva tinktura za mazanje rana;
- **vuhan** (*Nicotiana tabacum* L.) – neizgoreni duhan iz opuška stavljao se u rupu u zubu kad zub boli;
- **Dunja** (*Cydonia oblonga* Mill.) – čaj od lista se koristi protiv proljeva;
- **Dupčac** (*Teucrium chamaedris* L.) – pije se kao čaj za želučane i crijevne probleme;
- **Gavez crni** (*Symphytum officinale* L.) – list (korijen?) se kuha u mlijeku i njime se povezuje slomljeni ud jer pomaže zarastanju kostiju;
- **Glog crveni** (*Crataegus oxyacantha* L.) i **glog bijeli** (*Crataegus monogyna* Jacq.) – pije se kao čaj za slabo srce i visok krvni tlak; cvijet se brao u proljeće, a bobice u jesen;
- **Gospina trava/pljuskavica/ kantarin/kantaron žuti** (*Hypericum perforatum* L.) – pije se kao čaj koji je dobar za probavu i želudac, te za smirenje;
- **Hren** – koristi se u smjesi s medom i domaćim maslacem koja se jede prilikom upale pluća;

*Appendix 1:***Medicinal plants**

- **Danewort or Dwarf Elder** (*Sambucus ebulus* L.) – used to reduce temperature; pigs suffering from “red wind” are rubbed with elder boiled in water;
- **Elder** (*Sambucus nigra* L.) – the berries are used to make syrup and tea for coughs and colds; the wood is used to make a spoon to be used by people suffering from goitre, which it is believed to cure; pounded with yarrow, it is applied to abscesses and boils;
- **Silver Birch** (*Betula pendula* Roth) – the leaves are used to make tea for the urinary tract;
- **Pumpkin** (*Cucurbita pepo* L.) – pumpkin seeds are eaten to cure carcinoma;
- **Garlic** (*Allium sativum* L.) – crushed and mixed with vinegar and smeared on the legs, after which woollen socks are put on; this is to reduce temperature;
- **Houseleek** (*Sempervivum tectorum* L.) – drops of houseleek juice in the ear in cases of earache or loss of hearing;
- **Mullein** (*Verbascum phlomoides* L.) – steeped in paraffin oil to produce a tincture to be applied to wounds;
- **Tobacco** (*Nicotiana tabacum* L.) – the unburnt tobacco from a cigarette butt is placed in a tooth cavity when the tooth aches;
- **Quince** (*Cydonia oblonga* Mill.) – tea made from quince leaves is used to treat diarrhoea;
- **Wall Germander** (*Teucrium chamaedris* L.) – taken as tea to treat stomach and bowel problems;
- **Comfrey** (*Symphytum officinale* L.) – the leaves (roots?) are boiled in milk and used to bind a broken limb, as they help the bone to mend;
- **Hawthorn or May** (*Crataegus oxyacantha* L. and *Crataegus monogyna* Jacq.) – taken as tea for weak heart and high blood pressure; the flowers are picked in spring and the berries in autumn;
- **St John's Wort** (*Hypericum perforatum* L.) – taken as tea for the digestion and stomach, and as a tranquillizer;
- **Horseradish** – mixed with honey and home-made butter and eaten in cases of lung infection/pneumonia;

- **Imela, bijela i crnogorična** (*Viscum album* L. i *Viscum laxum* Boiss) – tinktura od imele i češnjaka koristi se za visoki krvni tlak;
- **Jabuka** (*Malus communis* D. C.) – za izradu jabučnog octa najbolja je divlja jabuka; koristi se za skidanje povišene temperature, masnoća u krvi i kod nekih drugih bolesti;
- **Jaglac/jagorčevina** (*Primula vulgaris* Huds.) – od korijena se pravio čaj protiv kašlja;
- **Kamilica** (*Matricaria chamomilla* L.) – kao čaj koristi se za probavne probleme kod male djece, protiv proljeva, za smirenje i dobar san, kao oblog za oči;
- **Kantarion crveni/mala kičica** (*Centaureum erythraea* Rafn.) – kao čaj za apetit;
- **Kesten divlji**¹¹ (*Aesculus hippocastanum* L.) – narezan se stavi u rakiju koja se koristi za masažu proširenih vena;
- **Konjogriz/cikorija** (*Cichorium intybus* L.) – kao čaj protiv proljeva i za želučane tegobe;
- **Kopriva/žara** (*Urtica dioica* L.) – kao čaj za poboljšanje cirkulacije, za poboljšanje funkcije bubrega, za čišćenje krvi, kao lijek u početnoj fazi leukemije, za željezo, za prostatu; za ožariti reumatična područja (mravlja kiselina najzastupljenija u otrovu koprive koji žari); korijen žare se kuhao i ovime bi se ispirala kosa u svrhu jačanja korijena; kao hrana se koristila za hranjivu juhu u proljeće;
- **Krumpir** (*Solanum tuberosum* L.) – ploške nekuhanog krumpira kao oblozi za glavobolju;
- **Kukuruz** (*Zea mays* L.) – čaj od svile kukuruza za poboljšanje funkcije bubrega i dezinfekciju mokraćnih kanala;
- **Kupus** (*Brassica napus* L.) – list se koristi kao oblog za rane, na grudi u slučaju mastitisa; istučeni list slatkog kupusa se sa svinjskom mašću stavljao kao oblog na slomljene kosti; kao oblog za izvlačenje povišene temperature;
- **Lipa** (*Tilia cordata* Mill.) – čaj od cvijeta za kašalj i prehladu (izaziva znojenje);
- **Lučevina/češnjeva trava** (*Alliaria officinalis* Andr.) kao začini jer ima miris kao češnjak, ali je i vrlo zdrava (u litri rakije nasjeći lučevinu i ostaviti 40 dana – neki čovjek izliječio
- **Mistletoe** (*Viscum album* L. and *Viscum laxum* Boiss) – a tincture of mistletoe and garlic is used to treat high blood pressure;
- **Apple** (*Malus domestica* Borkh., syn. *M. communis* D. C.) – the best vinegar is made from crab apples (*M. sylvestris* Mill.) and used to reduce temperature and cholesterol and to treat certain other ailments;
- **Primrose** (*Primula vulgaris* Huds.) – the roots are used to make tea to soothe a cough;
- **Chamomile** (*Matricaria chamomilla* L.) – taken as tea for digestive problems in small children, against diarrhoea, as a tranquillizer and to promote sleep, and as an eye compress;
- **Centaury** (*Centaureum erythraea* Rafn.) – taken as tea to increase the appetite;
- **Horse Chestnut**⁹ (*Aesculus hippocastanum* L.) – cut up and steeped in rakia, which is used to massage varicose veins;
- **Chicory** (*Cichorium intybus* L.) – taken as tea to treat diarrhoea and stomach problems;
- **Stinging Nettle** (*Urtica dioica* L.) – taken as tea to improve the circulation and kidney function, to cleanse the blood, to treat the early stages of leukaemia, in cases of anaemia, and for the prostate; nettles are applied to areas affected by rheumatism (formic acid is the principle constituent of the poison in stinging nettles); the roots are boiled and used to rinse the hair to strengthen the roots; as a foodstuff, nettles are used to make a nourishing soup in spring;
- **Potato** (*Solanum tuberosum* L.) – slices of raw potato are used as a compress to treat headache;
- **Maize or Sweet Corn** (*Zea mays* L.) – tea made from the silk of maize improves kidney function and helps to disinfect the urinary tract;
- **Cabbage** (*Brassica napus* L.) – the leaves are used to dress wounds, and to treat mastitis; the pounded leaves mixed with lard are applied to fractures and used as a compress to reduce temperature;
- **Lime** (*Tilia cordata* Mill.) – lime flower tea is taken to treat coughs and colds as it promotes sweating;
- **Garlic Mustard** (*Alliaria officinalis* Andr.) – used as seasoning, as it has the same smell as garlic, but is also very good for the health

¹¹ Iako su kazivači naveli kako se pitomi kesten koristi za pripravak kojim se masiraju proširene vene, pokazalo se da se radi o divljem nejestivom kestenu.

⁹ Though interviewees said sweet chestnut was used for this purpose, the chestnut used proved in fact to be the unrelated horse chestnut.

- najtežu bolest* ovime uzimajući svako jutro jednu žlicu);
- **Luk crveni** (*Allium cepa* L.) – kao oblog za pluća kod velikog kašlja; istucan se stavlja na uboj;
 - **Ljiljan** (*Lilium* sp.) – korijen ljiljana i čaj od macine trave su se koristili za izazivanje pobačaja;
 - **Macina trava** (*Marrubium vulgare* L.) – kao čaj protiv prehlade i kašlja;
 - **Majčina dušica** (*Thymus serpyllum* L.) – kao čaj za probavne probleme i protiv kašlja;
 - **Maslačak** (*Taraxacum officinale* Weber) – svi dijelovi, od korijena do cvijeta, kao čaj za kašalj i pluća; kuha se *med* od maslačka (šaka metvice, žare, kunice se doda sa šećerom) koji je dobar za pluća;
 - **Matičnjak/melisa/pčelinja trava** (*Melissa officinalis* L.) – kao čaj za smirenje;
 - **Metvica/nana divlja** (*Calamintha nepeta* (L.) Savi) – kao čaj za želudac, za iznožavanje; poznata i *pitoma metvica*, no ipak smatraju da je zdravija i jača *divlja*; koristili je nakon poroda kao oblog koji se stavlja na pupak ispod *potpašaja* (da bi sakupio *krake* maternice);
 - **Neven** (*Calendula officinalis* L.) – od cvijeta i lista se izrađuje poznati melem za rane i kožu (u svinjskoj masti se isprži cvijet, procijedi i ohladi, te koristi kao melem); koriste pravi neven koji se sadi u vrtu, a ne divlji;
 - **Oleander** (*Nerium oleander* L.) – čaj od lista se koristio kao sredstvo za izazivanje pobačaja; vrlo otrovan u slučaju pogrešnog doziranja;
 - **Orah** (*Juglans regia* L.) – lišće oraha se koristilo kao oblog za grudi kada se želi prekinuti laktacija;
 - **Oskoruša** (*Sorbus domestica* L.) – u slučaju proljeva se jede osušeni plod;
 - **Ostruga** (*Rubus caesius* L.) – biljka nalik malini; koristi se protiv proljeva;
 - **Ovnak/oman/anduz** (*Inula helenium* L.) – osušeni korijen treba mirisati svaki dan pomalo, ili s njime kaditi kuću, u svrhu zaštite od zloćudnih bolesti i zagrijavati ga na ploči štednjaka u svrhu dezinfekcije zraka u kući;
 - **Pelin** (*Artemisia absinthium* L.), **divlji pelin** (*Artemisia vulgaris* L.) – dobar za pluća i za *nejelicu* (za pojačanje apetita) – biljka se žvaće (steep the chopped leaves in a litre of rakia for 40 days – a man was cured of the most serious disease by taking a spoonful every morning);
 - **Common Onion** (*Allium cepa* L.) – used as a compress for serious coughs; crushed and smeared on bruises;
 - **Lily** (*Lilium* sp.) – lily roots and horehound tea are used as abortifacients;
 - **Horehound** (*Marrubium vulgare* L.) – taken as tea to treat coughs and colds;
 - **Wild Thyme or Creeping Thyme** (*Thymus serpyllum* L.) – taken as tea to treat digestive problems and coughs;
 - **Dandelion** (*Taraxacum officinale* Weber) – the whole plant, from roots to flowers, as tea to treat coughs and lung problems; dandelion honey (boiled with a handful of mint, nettles and yarrow) is good for the lungs;
 - **Lemon Balm** (*Melissa officinalis* L.) – taken as tea as a tranquillizer;
 - **Lesser Calamint** (*Calamintha nepeta* (L.) Savi) – taken as tea for the stomach and to promote sweating; wild calamint [*Calamintha officinalis*] is believed to be healthier and more effective; used after childbirth as a compress applied to the navel to shrink the uterus;
 - **Marigold** (*Calendula officinalis* L.) – the flowers and leaves are used to make a balm applied to wounds and the skin (the flowers are fried in lard, strained and cooled, and the lard is used as balm); use the true marigold of gardens, not wild marigold;
 - **Oleander** (*Nerium oleander* L.) – the leaves are used as an abortifacient; highly toxic if not used in the proper dose;
 - **Walnut** (*Juglans regia* L.) – walnut leaves are used as a compress on the breast to stop lactation;
 - **Service Tree, Sorb Tree** (*Sorbus domestica* L.) – the dried berries are used to treat diarrhoea;
 - **Dewberry** (*Rubus caesius* L.) – a raspberry-like plant used to treat diarrhoea;
 - **Elecampane, Horseheal, Elfdock** (*Inula helenium* L.) – the dried roots should be smelled for a while each day or the house washed down with elecampane to protect against malign diseases, or heated on the stove to disinfect the air in the house;
 - **Absinthe Wormwood** (*Artemisia absinthium* L.), **Mugwort or Common Wormwood** (*Artemisia vulgaris* L.) – good for the lungs and

na prazan želudac; dobar za probavu i u tu svrhu se stavlja u rakiju;

- **Pirika** (*Agropyron repens* (L.) P. B., (*Elymus repens* /L./ Gould), (*Elytrigia repens* /L./ Desv.) – koristi se kao čaj za smirenje živaca;
- **Preslica** (*Equisetum arvense* L.) – kao čaj za mokraćne kanale, za čajne mješavine za bubrežni kamenac (diuretik), te kao čaj za bronhitis;
- **Puca trava** (*Silene vulgaris*) – u čajnim mješavinama za bubrežni kamenac;
- **Repuh/podbjel** (*Tussilago farfara* L.) – za kašalj; čaj za mokraćne kanale;
- **Rosopas/rusa trava** (*Chelidonium majus* L.) – za bradavice (mažu se sokom sve dok ne otpadnu); za skidanje mreke na oku sok se nanosi na gornji kapak; tinktura od rosopasa za želudac i sve organe;
- **Rusomača** (*Capsella bursa-pastoris* L. Med.) – kao tinktura za ženske organe;
- **Rutvica/ruta trava** (*Ruta graveolens* L.) – čaj za srce i protiv proljeva;
- **Ružmarin** (*Rosmarinus officinalis* L.) – stavlja se u vino koje potiče apetit i cirkulaciju;
- **Klekovina/smreka** (*Juniperus communis* L.) – bobice smreke stave se u rakiju koja se pije za apetit; za svrab¹² se koristi kuhani korijen i stabljika kojim se pere; smrekova boba se kuha kao čaj;
- **Smreka** (*Picea abies* (L.) Karst) - vrhovi (ljetorast) smrče nakisele se u staklenim teglama i stoji 40 dana na suncu (red šećera, red smrče); ovo se procijedi i dobije se nešto poput meda; koristi se kao lijek za bronhije i čišćenje krvi; uzima se svako jutro i svaku večer jedna žličica; ljetorast jelke i bora se također koristi u ovu svrhu;
- **Srijemuš** (*Allium ursinum* L.) – ljekovit za razne vrste bolesti; jede se kao salata uz dodatak vrhnja ili kao dodatak octu;
- **Stolijek trava** (*Agrimonia eupatoria* L.) – može se piti kao čaj, a može se staviti i u rakiju; stavlja se i na rane;
- **Stolisnik/kunica/hajdučka trava** (*Achillea millefolium* L.) – kao čaj koristan za sve organe; za rane se stavlja istučeni svježi stolisnik ili njegov sok; dobar za probavu, za bolju cirkulaciju; zajedno s bazgom se stučen stavlja na čir (da dozori);

for loss of appetite; chewed on an empty stomach; good for the digestion, for which purpose it is steeped in rakia;

- **Couch Grass** (*Agropyron repens* (L.) P. B., (*Elymus repens* /L./ Gould), (*Elytrigia repens* /L./ Desv.) – taken as tea to calm the nerves;
- **Field Horsetail** (*Equisetum arvense* L.) – taken as tea for the urinary tract, in diuretic tea mixtures to treat kidney stone, and as tea to treat bronchitis;
- **Bladder Campion** (*Silene vulgaris*) – used in tea mixtures to treat kidney stone;
- **Coltsfoot** (*Tussilago farfara* L.) – to treat coughs, and as tea for the urinary tract;
- **Greater Celandine** (*Chelidonium majus* L.) – to treat warts (smear them with the juice until the wart falls off); the juice is applied to the upper eyelid to remove cataract; a tincture of greater celandine is used for the stomach and other organs of the body;
- **Shepherd's Purse** (*Capsella bursa-pastoris* L. Med.) – as a tincture for the female organs;
- **Rue** (*Ruta graveolens* L.) – taken as tea for the heart and to treat diarrhoea;
- **Rosemary** (*Rosmarinus officinalis* L.) – added to wine to increase the appetite and circulation;
- **Juniper** (*Juniperus communis* L.) – juniper berries are steeped in rakia which is drunk to increase the appetite; the boiled root and stalks are used to treat scabies by washing in the resulting liquid; the berries are also boiled to make tea;
- **Spruce** (*Picea abies* (L.) Karst) – young spruce tips are pickled by placing them in a glass jar and left in the sun for 40 days before straining, producing a honey-like substance used to treat bronchitis and to cleanse the blood; one spoonful is taken morning and night; pine and fir tips can also be used in the same way;
- **Ramsons** (*Allium ursinum* L.) – treats various diseases; eaten as a salad with sour cream or vinegar;
- **Agrimony** (*Agrimonia eupatoria* L.) – may be taken as tea or steeped in rakia; also applied to wounds;
- **Yarrow** (*Achillea millefolium* L.) – beneficial for all the organs when taken as tea; pounded fresh yarrow or yarrow juice is applied to wounds; good for the digestion and improves the circulation; crushed with elder and applied to abscesses and boils;

¹² scabies

- **Stravna trava** (*Glechoma hederacea* L.) – *po-kiseli* se u vodi i pije se za smirenje živaca i liječenje strave;¹³
- **Šipak – divlja ruža** (*Rosa canina* L.) – kao čaj je protiv proljeva; za C vitamin; za skidanje povišene temperature; za plućne bolesti; izvor vitamina C;
- **Šipak – nar** (*Punica granatum* L.) – čaj od kore samoniklog nara (Hercegovina) posebno dobar protiv proljeva;
- **Trešnja** (*Prunus avium* L.) – plod se stavi u rakiju koja se pije za želučane probleme; jesti trešnju s košticom je dobro za skidanje masnoće sa crijeva;
- **Trina od sijena** (mješavina trava koje ostaju iza pokošene trave, tj. sijena) – skuha se i vruća se stavlja kao oblog na udarce, nagnječenja i sl.;
- **Trputac/bokvica** (*Plantago major* L., *Plantago lanceolata* L. i *Plantago media* L.) – u Kraljevoj Sutjesci poznaju mušku, žensku i srednju bokvicu; sirup za kašalj i bronhije, na rane se stavlja svježi list; u mnogim melemima za rane; kao čaj za *veliki kašalj*; stavlja se list kao oblog u slučaju *micine*;
- **Verem trava/gorska metvica/divlji bosiljak/konjski bosiljak** (*Calamintha officinalis* Moench) – čaj za cirkulaciju i želučane probleme;
- **Zečija stopa** (*Geum urbanum* L.) – tinktura od zečije stope – za ispiranje usta u slučaju rana;
- **Žabica/žabljak/svilenica** (*Asclepias syriaca* L.) – biljka koju su ljudi koristili kad bi htjeli na bolovanje (namazali bi se sokom ove biljke i na tom mjestu iskoči veliki plik nalik opekotini).
- **Ground Ivy** (*Glechoma hederacea* L.) – soaked in water and drunk to calm the nerves and to cure fear;¹⁰
- **Dogrose Hips** (*Rosa canina* L.) – taken as tea to treat diarrhoea; source of vitamin C; reduces temperatures, treats lung diseases;
- **Pomegranate** (*Punica granatum* L.) – tea from wild pomegranate (Herzegovina) is particularly effective against diarrhoea;
- **Cherry, Bird Cherry** (*Prunus avium* L.) – the fruit is steeped in rakia which is drunk to treat stomach problems; eating cherries with their stones helps to remove fat from the bowel;
- **Hay trina** (the plants that remain after hay has been cut) – boiled and used as a hot compress on bruises, swellings etc.;
- **Plantain** (*Plantago major* L., *Plantago lanceolata* L. and *Plantago media* L.) – known in Kraljeva Sutjeska as masculine, feminine and neuter plantain; used to make cough syrup and treat bronchitis; the fresh leaves are applied to wounds and are used in many balms; taken as tea to treat whooping cough; the leaves are used as a compress in cases of inflammation of the lymph glands;
- **Wild Calamint** (*Calamintha officinalis* Moench) – taken as tea for the circulation and to treat stomach problems;
- **Wood Avens or Herb Bennet** (*Geum urbanum* L.) – a tincture of wood avens is used to rinse the mouth in case of wounds;
- **Milkweed or Silkweed** (*Asclepias syriaca* L.) – a plant used by people wanting to take sick leave – where the juice is applied to the skin it creates a large blister like a burn.

Prilog 2:

Domaći proizvodi biljnog, životinjskog i ljudskog porijekla koji su se koristili u svrhu liječenja

- **Brašno** – domaće brašno bi se uz dodatke drugih namirnica stavljalao kao oblog u slučaju raznih upala;
- **Crveni luk** se koristio istucan kao oblog za uboj, uz ocat za skidanje povišene temperature; čaj od crvenog luka se pio za liječenje *velikog kašlja*;

¹³ Terenski podatak o načinu i razlogu primjene *stravne trave* naveden i u članku L. Glücka "O stravi" iz 1892. godine.

Appendix 2:

Domestic products of plant, animal and human origin used in healing

- **Flour** – home ground flour is used with other substances and applied as a compress in the case of inflammation;
- **Onions** are crushed to use as a compress on contusions, with vinegar to reduce temperature, or as a tea to treat whooping cough;

¹⁰ Field data on the methods and reasons for the use of ground ivy are given in an article by L. Glück, "O stravi", published in 1892.

- **Češnjak** se koristio istucan kao oblog uz ocat za skidanje povišene temperature; općenito se smatra vrlo zdravim za konzumiranje, a posebno za snižavanje visokog krvnog tlaka;
- **Jaja** – kad se slomi kost umuti se jaje u koje se umoči lanena krpa kojom se povija ud, te povezuje daščicama; bjelanjak se umuti i razmaže na papir koji se stavlja na prsa kao oblog za skidanje temperature; na velike otvorene rane koje krvare za zaustavljanje krvarenja se stavlja malo na masti zapečeno jaje (jaje se stavlja kad je mlako); drugi način je da se samo bjelanjak blago zapeče na suhoj tavi i uz pomoć gaze stavi na otvorenu ranu; za jačanje se jede *batulin* (umućen žutanjak sa šećerom, a bjelanjak posebno, što se na kraju pomiješa zajedno); smjesa svježih jaja s ljuskom, neoguljenog naribanog limuna i šećera se nakon pripreme procijedi i pije kao lijek u slučaju plućnih bolesti;
- **Jazavčevim salom** su se mazale rane;
- **Kozje salo** se stavljalo kao oblog u slučaju *micine*;
- **Kravlja mast kao melem za liječenje naboja** (*naboj* – kad se stane na trn, pa se ranica inficira i zagnoji) – melem se spravlja od voska, topljene kravlje masti i smole jelice, maže se na lanenu krpu i stavlja na naboj; *kravlje maslo* – jede se svakog jutra mala žličica nakon čega se popije čašica čistog *gasa* (petroleja) u slučaju karcinoma grla;
- **Krumpir** se nariban stavlja u krpu i njome se povezivala glava u slučaju glavobolje; ploške krumpira se stavljaju kao oblog za skidanje povišene temperature;
- **Med** – kao oblog u kombinaciji sa rakijom protiv raznih vrsta upala (na prvu se lanenu krpu stavlja med, a na drugu rakija); ciste u grudima u potpunosti razbila žena oblozima od meda i rakije koje je stavljala 40 dana; med je sastojak raznih melema domaće proizvodnje; med, naribani hren i domaći maslac se izmiksaju u masu koja se jede kod upale pluća; med s limunom i samljevenom rutom travom se uzima svako jutro kao lijek za slabo srce i za jačanje krvi;
- **Mlijeko i mliječni proizvodi:** Kiselo mlijeko je dobro piti prije spavanja za smirenje; *jamuža* (nekuhano mlijeko krave, ovce, koze koje se samo procijedi) dobro piti u slučaju bronhitisa; kad se pokvari želudac treba piti *jamužu* dok se
- **Garlic** is used crushed as a compress with vinegar to reduce temperature, and is generally regarded as very good for the health, especially to reduce high blood pressure;
- **Eggs** – a fractured limb is bound in linen soaked in beaten egg and held in position with splints; egg-white is beaten and spread on paper which is applied to the chest to reduce temperature; bleeding from large open wounds is stopped by applying an egg lightly fried in fat and allowed to cool; another way is to cook the egg-white only in a dry pan and apply it to the open wound using gauze; *batulin* (egg-yolks beaten with sugar and mixed with the whipped egg-whites) is eaten to gain strength; a mixture of fresh eggs with their shells, grated lemon complete with rind and sugar is strained and drunk to treat lung diseases;
- **Badger fat** was applied to wounds;
- **Goat's fat** was used as a compress in the case of inflammation of the lymph glands;
- **Beef dripping to treat infected puncture wounds** – the balm is made of wax, dripping and resin, smeared onto a linen cloth and applied to the puncture wound; a teaspoon of cow's-milk butter is eaten each morning followed by a glass of pure paraffin oil to treat throat cancer;
- **Potatoes** are grated and wrapped in cloth which is wound round the head to treat headache; sliced potatoes are used as a compress to reduce temperature;
- **Honey** is used as a compress with rakia to treat various kinds of infection and inflammation (honey is smeared on the first linen cloth and rakia on the next); a woman got rid of breast cysts by applying honey and rakia compresses for 40 days; honey is an ingredient in home-made balms; honey, grated horseradish and home-churned butter are mixed and eaten to treat lung infections; honey with lemon and ground rue are taken every morning to treat a weak heart and strengthen the blood;
- **Milk and dairy products:** yogurt or sour milk helps to calm the nerves before sleep; *jamuža* (raw cow's, sheep's or goat's milk which is simply strained) is good for bronchitis; for upset stomach, drink *jamuža* until the stomach is clear; *white soup* (a mixture of part *jamuža*

- ne izbací štetan sadržaj; *bijela čorba* (dio jamaže i dio vode se prokuha, posoli se, a može se staviti i rezanaca i kravljeg masla) – jede se kad se pokvari želudac (laka hrana koja ne opterećuje želudac); mlijeko dojilje – za liječenje oboljelih očiju, *truna u oku* ili sljepoće;
- **Ocat** – najljekovitijim se smatra jabučni ocat od jabuke *divjakinje*; kao napitak razblažen sa 2/3 vode za mršavljenje i skidanje visokog krvnog tlaka i masnoća u krvi; jabučni ocat s vodom ili s istucanim češnjakom se stavlja kao oblog za skidanje temperature – čarape se potope u ocat; za *unutrašnju* temperaturu – 2-3 kapi octa stavi se u vodu s malom žličicom meda – izaziva znojenje a time i skidanje temperature; za ugriz komaraca – ugriz se izmasira jabukovim octom i potom više ne svrbi; za opekotine od sunca – izmasira vinskim (može i jabučnim) octom; za želučane probleme – soda bikarbona s malo jabukovog octa potiče rad želuca;
 - **Propolis** – rastopljen u 90% etanolu koristi se za rane i crvenilo kože; sa šećerom za upalu grla; za kožne bolesti u kombinaciji sa svinjskom mašču;
 - **Rajčica** se koristila kao oblog za upaljen zub i za *micinu*;
 - **Rakija** – dobra za obloge u kombinaciji s medom (liječi razne upale); masiranje rakijom za skidanje povišene temperature; rakija u koju se stavi ruzmarin (ili smrekova boba) je dobra za apetit i za srce; rakija travarica (pelin, ruta, metvica, stolijek) općenito se smatra dobrom za zdravlje (u manjim dnevnim količinama); *Šumadijski čaj* za pluća – uprži se šećer na koji se dodaje rakija da prokuha (pije se prije spavanja čašica); rakijom se masiralo u slučaju *sandžije* (upala porebice); domaća rakija s malo bibera je lijek za želučane probleme; da bi se kravi povratio apetit davali su joj mješavinu octa i rakije;
 - **Svinjska mast, slanina i drugi svinjski proizvodi:** Mast se koristi kao oblog za pluća u slučaju bronhitisa i kašlja. Oblog se stavlja na prsa i leđa (namaže se plavi pak-papir na kojem se izbuše rupice); mast se stavljala kao oblog u slučaju *micine*; za bolju cirkulaciju se masira svinjskom mašču; svinjska mast se koristi kao krema za ispucane pete; kao krema protiv hemoroida se koristi svinjska mast and part water is boiled and salted; noodles and cow butter may be added) is taken for upset stomach, as it will not lie heavy on the stomach; human milk is used to treat eye diseases, foreign objects in the eye or blindness;
 - **Vinegar** – the best vinegar for healing purposes is cider vinegar made from crab apples; as a beverage, mix with 2/3 water to lose weight and reduce blood pressure and cholesterol levels; cider vinegar with water or crushed garlic is applied as a compress to reduce temperature – socks are soaked in vinegar; for *internal* temperature, 2 or 3 drops of vinegar are added to water with a teaspoon of honey – promotes sweating and thus reduces temperature; mosquito bites are treated by rubbing with cider vinegar, which stops them itching; sunburn is treated with wine or cider vinegar; stomach problems are treated with bicarbonate of soda with a little cider vinegar to get the stomach working;
 - **Propolis** – dissolved in 90% ethanol, it is used to treat wounds and reddening of the skin; with sugar to treat throat infections; and with lard to treat skin diseases;
 - **Tomatoes** are used as a compress for toothache and inflammation of the lymph glands;
 - **Rakia** makes a good dressing with honey to treat infections of various kinds; massaging with rakia reduces temperature; rakia in which rosemary or juniper berries have been steeped is good for the appetite and the heart; herb rakia (with wormwood, rue, calamint or agrimony) is considered to be good for the health if taken in small quantities daily; *Šumadija* tea for the lungs is made by heating some sugar, adding rakia and bringing it to the boil (a spoonful to be taken before sleep); rakia is used as massage in cases of pleurisy; home-made rakia with a little pepper treats stomach problems; to restore a cow's appetite, she would be given a mixture of vinegar and rakia;
 - **Lard, bacon and other pork products:** lard is used as a compress to treat bronchitis and coughs, applied to the chest and back on blue wrapping paper with holes punched in it, and as a compress to treat inflammation of the lymph glands; it is used in massage to improve the circulation and as ointment for cracked heels; melted lard to which marigold flowers and a

otopljena na pari u koju se doda cvijet nevena i šaka kunice; za plućne probleme (poput tuberkuloze) valja jesti slaninu svako jutro; za liječenje *micine* stavlja se slanina kao oblog; kožom sa slanine se omatalo reumatično područje; melem od nevena i svinjske masti (ili maslinova ulja) je jedan od najpoznatijih melema za raznovrsne kožne probleme (suha, ispucala koža, opekotine); melem za rane – list kunice se istuca i posipa po rani, list bokvice se stavi donjom stranom lista na ranu i sve se premaže nekom masnoćom, a najbolje je nesoljenom svinjskom masti; netko bi dodao na ranu i par zrna šećera; oblog se mijenja ujutro i uvečer nekoliko dana; ovo je lijek i za izvlačenje gnoja (čirevi); domaći sapun *kabas* se pravio od svinjskih kožica, drugih ostataka i sode – koristio se kao sredstvo za skidanje temperature (dobro bi se nasapunale lanene krpe i stavljale kao oblozi na noge); isti se postupak koristio i kad se krava oteli i dobije upalu vimena;

- **Šećer** – uprženi šećer rastopljen u mlijeku uz dodatak žličice kravljeg masla ili maslaca se koristi za grlobolju; ponekad bi se dodavalo par zrna šećera na ranu na koju se stavljao svježi stolisnik, trputac i svinjska mast;
- **Ulje** – zagrijano ulje bi se stavljalo na krpicu i vezivalo djetetu na trbušiću protiv grčeva; zagrijano ulje se kapa u uho kada boli; riblje ulje se davalo djeci za bolji rast i razvoj kostiju po napatku liječnika; maslinovo ulje se ponekad koristilo za meleme umjesto svinjske masti, a danas je vrlo cijenjeno kao prehrambena namirnica;
- **Vino** se kuha s vodom i čavlima i to se pije za povišenje razine željeza u krvi; na Blagovijest (25. 3.) se pije čaša crnog vina jer će se ono pretvoriti u krv (za jačanje krvi); *Vino za jačanje* – kadulja i dupčac se namaču u crnom vinu; kora hrasta (unutrašnji dio kore) se duže kuha u mješavini vode i vina (vrlo gorko) i pije se nekoliko puta dnevno protiv boli u želucu;
- **Vuna, neoprana ovčija**, koristila se za omatanje u slučaju reume; koristila se kao zagrijani oblog kad djeca imaju *zaušnice* (zaušnjaci); oblog od mlake *pure* se stavljao na tjeme protiv jake glavobolje.

handful of yarrow have been added is used as ointment for piles; bacon should be eaten every morning for lung problems such as tuberculosis; bacon is used as a compress to treat inflammation of the lymph glands; bacon rind is wrapped around rheumatic areas; a balm of marigold and lard or olive oil is one of the best known balms for various skin problems (cracked or dry skin, burns); a balm for wounds is made by pounding yarrow leaves and scattering them over the wound, plantain leaves are laid with their underside against the wound, and the whole thing is coated with fat, ideally unsalted lard; some people used to add a few grains of sugar to the wound; the dressing is replaced every morning and evening for a few days; this balm is also used to treat boils; home-made *kabas* soap made of pork rind, other left-overs and soda was used to reduce temperature – a linen cloth would be thoroughly lathered and applied as a compress to the legs; the same process was used for a cow suffering from mastitis;

- **Sugar** – roasted sugar melted in milk with the addition of a teaspoon of cow's milk butter is used to treat a sore throat; sometimes a few grains of sugar would be added to a wound dressed with fresh yarrow, plantain and lard;
- **Oil** – warm oil would be placed on a cloth and wrapped around a child's stomach against cramp; drops of warm oil in the ear soothe earache; cod-liver oil is given to children to help them grow and to strengthen their bones, as directed by a physician; olive oil is sometimes used in balms instead of lard, and is also highly valued nowadays for cooking purposes;
- **Wine** is heated with water and nails and drunk to increase the level of iron in the blood; a glass of red wine is drunk on the Feast of the Annunciation as it turns into blood (strengthens the blood); as a tonic, sage and wall germander are added to red wine; the inner bark of oak is simmered for a long time in wine and water, making it very bitter, and the liquid is drunk several times a day to treat stomach pains;
- **Raw sheep's wool** was used to bandage rheumatic areas and as a warm compress for children with mumps; a compress of lukewarm polenta was applied to the head to treat severe headache.

Literatura / Bibliography

Kratice za navedene časopise / Abbreviations:

GZM BiH – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

ZbNŽO – Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena

- Brenko, Aida; Dugac, Željko; Randić, Mirjana. 2002. *Narodna medicina*. Zagreb: Etnografski muzej.
- Brenko, Aida. 2004. "Praktičari narodne medicine". Zagreb: *Etnološka istraživanja* 10: 103-151.
- Bukovčan Žufika, Tanja. 2002./2003. "Narodna medicina kao predmet etnologije". Zagreb: *Studia ethnologica Croatica* Vol. 14/15: 145-169.
- Bukovčan Žufika, Tanja. 2003. "Izložba 'Narodna medicina' u Etnografskom muzeju u Zagrebu i Etnografskom muzeju Istre u Pazinu". Zagreb: *Etnološka tribina* 26, Vol. 33: 157-161.
- Bukovčan, Tanja. 2008. "Želim odabrati koga ću voljeti i kamo ići na liječenje" – aktivizam u istraživanju komplementarne i alternativne medicine u Hrvatskoj". Zagreb: *Etnološka istraživanja* 12/13: 63-75.
- Dragičević, Tomo. 1896. "Čega se čuva žena u Bosni dok je trudna". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 1: 195-198.
- Đorđević, Slobodan, P. 1990. "Bibliografija radova objavljenih u časopisu Saveza 'Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae', 1960-1990". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae* 30/1-2: 143-164.
- Đorđević, Slobodan, P. 1990. "Bibliografija radova objavljenih u zbornicima radova sa naučnih sastanaka Saveza, 1954-1990". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae* 30/1-2: 165-194.
- Đorđević, Slobodan, P. 1990. "Bibliografija posebnih izdanja Saveza, 1955-1990". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae* 30/1-2: 195-198.
- Đorđević, Tihomir, R. 1965. "Nekolike bolesti i narodni pojmovi o njima". Beograd: *Srpska akademija nauka i umetnosti, Građa, knjiga XVI, Odeljenje medicinskih nauka, knjiga 2*.
- Đuričić, Aca; Elazar, Samuel. 1958. *Pregled istorije farmacije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Štamparsko preduzeće Grafičar – Tuzla.
- Fabijanić, Radmila. 1999. *Iz attarskog dućana sarajevske porodice Papo*. Sarajevo: Muzej Sarajeva.
- Fabijanić, Radmila. 1971. "Lečenje kod crkve sv. Ive u Podmilačju". Sarajevo: *Rad XV-og Kongresa SUFJ u Jajcu 12.-16. septembra 1968. godine*: 41-44.
- Fabijanić, Radmila. 1978. "Narodna medicina stanovništva Dervente s okolinom". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. XXX/XXXI: 89-104.
- Fabijanić, Radmila. 1982. "Narodna medicina Drežnjaka". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. 37: 33-45.
- Fabijanić, Radmila. 1987. "O narodnoj medicini u tešanjskom kraju". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. 41/42: 249-274.
- Fabijanić, Radmila. 1968. "Osiguravanje zdravlja i srećne budućnosti novorođenčeta majčinskim putem". Skopje: *Referati XIII Kongresa folklorista Jugoslavije u Dojranu 1966. godine*: 365-371.
- Fabijanić, Radmila. 1974. "Rađanje snijeti (Mola hydatidosa, sanguinolenta, carnosu) u verovanju i praksi". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*/1974/24: 142-146.
- Fabijanić, Radmila. 2004. "Zapisi, hamajlije i moći od pomoći Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. 46 (1991.): 37-88.
- Filipović, Milenko S. 1949. "Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji". Beograd: *Srpski etnografski zbornik*, knjiga LXI.
- Filipović-Fabijanić, Radmila. 1971. "'Domaći ljekar' iz 1868. godine sa Širokog Brijega". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. XXVI: 117-178.
- Filipović-Fabijanić, Radmila. 1976. "Folk Medicine in Lištica Region". Sarajevo: *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums*, Band II, Heft B – Volkskunde: 235-244.
- Filipović-Fabijanić, Radmila. 1970. "Fra Tomo Dafinić – Sacerdos et Pharmacopoeus Kresshevii". Sarajevo: *Prvi kongres za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*, 1-3. oktobar.
- Filipović-Fabijanić, Radmila. 1979. "Verovanje u kurativnu moć kulturnih grobova Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, Nova serija, sv. XXXIII: 57-84.
- Glück, Leopold. 1890. "Hamajlije i zapisi o narodnjem ljekarstvu Bosne i Hercegovine". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, godina II, knjiga I: 45-55.
- Glück, Leopold. 1892. "Narodni lijekovi iz bilinstva u Bosni. Etnografska študija". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, godina IV, knjiga II: 134-167.
- Glück, Leopold. 1892. "O stravi. Prilog narodnom ljekarstvu u Bosni i Hercegovini". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, godina IV, knjiga I: 70-72.
- Glück, Leopold. 1889. "O urocima. Prinos iz narodnog ljekarstva u Bosni i Hercegovini". Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, godina I, Knjiga IV: 58-65.

- Grlić, Ljubiša. 1986. *Enciklopedija samoniklog jestivog bilja*. Zagreb: ITRO August Cesarec.
- Grmek, Mirko Dražen; Sielski, Stanko. 1958. "Bolest s gledišta narodne medicine". Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod: *Medicinska enciklopedija*, sv. 2: 150-151.
- Grmek, Mirko Dražen. "Moscaticjeva zapažanja o 'morlačkoj' medicini". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*.
- Hadžiomerađić, Maid. 1984. "Načini liječenja koje su primjenjivali berberi iz porodice Skaka u Sarajevu". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*/1984/24/1-2: 133-136.
- Hadžiomerađić, Maid. 1985. "Posljednja porodica berbera u Sarajevu". Tuzla: *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*: 71-76.
- Hadžiomerađić, Maid. 1990. "Etnostomatologija u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću". Beograd: *Acta historiae medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinariae*/1990/30/1-2: 57-64.
- Hörmann, Kosta. 1889. "Olovo" Sarajevo: *GZM BiH, Etnologija*, godina I, knjiga III: 63-74.
- Ivić, Danka. 1983. "Običaji i vjerovanja u vezi sa zdravljem i bolestima stoke u Brotnju". Mostar: *Hercegovina – časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*: 243-271.
- Kitanović, Mišo. 2006. *Blago u mom vrtu – Gajenje i primena lekovitog, začinskog i aromatičnog bilja*, Beograd: Beoknjiga.
- Knežević, Srebrica. 1968. "Voda u tradicionalnoj zdravstvenoj kulturi". Beograd: *Acta historica medicinae pharmaciae medicinae veterinariae*, 1-2: 191-198.
- Medić, Mojo. 1909. "Četiri ljekaruše". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 14: 168-284.
- Medić, Mojo. 1910. "Nečista apoteka". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 15, 316-320.
- Medić, Mojo. 1913. "Provlačenje kao lijek". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 18: 231-233.
- Murgić, Fr. 1903. "Lijekovi". Zagreb: *Visoko u Bosni. Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 8, Svezak 1: 101-103.
- Nick, A. 1985. "Velika hidrična epidemija trbušnog tifusa u Sarajevu 1942-43." Tuzla: *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*: 91-96.
- Nuić, Andeo. 1916. "Narodna medicina (Duvno u Bosni)". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 21: 116-128.
- Pahlow, Mannfried. 1989. *Velika knjiga ljekovitog bilja*. Ljubljana – Zagreb: Cankarjeva založba.
- Popov, D.; Popov, K.; Dević, P. 1985. "Kuga u starim medicinskim zapisima Bosne XVII, XVIII i XIX vek". Tuzla: *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*: 97-101.
- Randić, Mirjana. 2003. "Narodna medicina: liječenje magijskim postupcima". Zagreb: *Sociologija sela* 41: 67-85.
- Sadiković, Sadik. 1988. *Narodno zdravlje*. Sarajevo: Svjetlost.
- Stanijević, Vladimir. 1965. "Postanak narodne medicine, Srpska narodna medicina i njena preventiva (I)". Beograd: *Poseban otisak iz Glasnika Zavoda za zdravstvenu zaštitu SR Srbije*, br. 6., 7. i 8.
- Stolić, P.; Živković, P. 1985. "Osvrt na nekoliko neobjavljenih i objavljenih ljekaruša iz XVIII i XIX stoljeća nastale na tlu Bosne i Hercegovine". Tuzla: *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*: 106-110.
- Stolić, P.; Živković, P. 1985. "Zdravstvene prilike u BiH od 1895. do 1900. godine prema izvještaju Zemaljske vlade u Sarajevu". Tuzla: *Zbornik radova XXXI naučnog skupa Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*: 102-105.
- Zovko, Ivan. 1896. "Bolesti i lijekovi po Bosni i Hercegovini". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 1: 263-285.
- Žulić, Mijo. 1906. "Narodna medicina u Varešu (Bosna)". Zagreb: *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 11: 218-275.